

KOSOVA ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS
SEKSIONI I GJUHËSISË DHE I LETËRSISË
SECTION OF LINGUISTICS AND LITERATURE

ALBANIAN STUDIES IN AMERICA

SCHOLARLY CONFERENCE, SEPTEMBER 25-26, 2015

Editor
Academician Rexhep Ismajli

AKADEMIA E SHKENCAVE DHE E ARTEVE E KOSOVËS
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM KOSOVIENSIS

SEKSIONI I GJUHËSISË DHE I LETËRSISË
SECTION OF LINGUISTICS AND LITERATURE

STUDIMET ALBANISTIKE NË AMERIKË

KONFERENCË SHKENCORE SHTATOR 25-26, 2015

Redaktor
Akademik Rexhep Ismajli

PËRMBAJTJA

Rexhep ISMAJLI, Prishtinë: STUDIMET ALBANISTIKE NË AMERIKË.....	11
Victor A. FRIEDMAN, Chicago: HISTORIA E SHQIPES STANDARDE NË SHTETET E BASHKUARA.....	37
Sabri HAMITI, Prishtinë: UJDHESA E SHPËTIMIT [Letërsia shqiptare në Amerikë	53
Brian D. JOSEPH, Ohio: PËRFYTYRIMI PËR GJUHËN SHQIPE NDËR GJUHËTARËT E HERSHËM AMERIKANË.....	73
Shaban SINANI, Tiranë: <i>ALBANIAN CATHOLIC BULLETIN</i> , NJË DRITARE NDIHMESASH NË SHKENCAT KOMBËTARE NDËR DIJETARËT SHQIPTARO-AMERIKANË	87
Seit MANSAKU, Tiranë: HUMBJA E PASKAJORES NE GJUHËN SHQIPE, HIPOTEZA DHE TË VËRTETA SHKENCORE	103
Vesel NUHIU, Prishtinë: FONETIKA E GJUHËS SHQIPE SIPAS G. S. LOWMAN	119
Kolec TOPALLI, Tiranë: PËR NJË SHTRESIM KRONOLOGJIK-ETIMOLOGJIK TË LEKSIKUT FETAR NË POEZITË E NOLIT	129
Bardhyl DEMIRAJ, München: MBI NDRYSHIMIN E PARADIGMËS NË STUDIMIN DIAKRONIK TË SHQIPES PËR NGA PERSPEKTIVA E INDOEUROPIANISTIKËS – TEORIA E LARINGALEVE IE. DHE ZBATIMI I SAJ SI RAST STUDIMI	141
Giovanni BELLUSCIO, Cosenza: DIALEKTOLOGU ME ÇIZMET E BARDHA: ERIC P. HAMP DHE ARBËRESHËT.....	163
Albert RISKÀ, Elbasan: PËRKIMET LEKSIKORE RUMUNO-SHQIPTARE NË KËNDVËSHTRIMIN E ERIC P. HAMP	187
Bardh RUGOVA, Prishtinë: KONTRIBUTI I BEVINGTON-IT PËR FONOLOGJINË E SHQIPES – THEKSI SI RAST STUDIMI	199

Teuta ABRASHI, Prishtinë: LIDHJA NDËRMJET KUNDËRVËNIES ASPEKTORE AORIST/ IMPERFEKT, ORGANIZIMIT TË DISKURISIT DHE NYJAVE	207
Linditë SEJDIU-RUGOVA, Prishtinë: KUNDËRVËNIET ASPEKTORE BRENDA SHQIPES NË STUDIMET E FRIEDMAN-IT DHE NË STUDIMET E SOTME TË SHQIPES	235
Blertë ISMAJLI, Prishtinë: PËRTEJ MËNYRËS? VËSHTRIME RRETH MODALITETIT NË RAPORT ME HABITOREN TE FRIEDMAN.....	253
Jani THOMAI, , Tiranë: RRETH “FJALORIT SHQIP – ANGLISHT” (“OXFORD ALBANIAN – ENGLISH DICTIONARY”) TË LEONARD NEWMARK-UT.....	265
Rrahman PAÇARIZI, Prishtinë: GRAMATIKA E NEWMARK-UT – STRUKTURALIZMI DHE KURTHET PRESKRIPTIVISTE	291
Jonida XHYRA-ENTORF, Mynih: SHKOKLITJE SOCIO-KULTURORE NË „OXFORD ALBANIAN-ENGLISH DICTIONARY” (OAED) HARTUAR NGA NEWMARK.....	301
Mimoza PRIKU, Shkodër: FUQIA E FJALËS NË NJË FJALOR. FJALËSI SHQIP NË FJALORIN SHQIP-ANGLISHT TË LEONARD NEWMARK-UT	319
Bahri BECI, Paris: JANET BYRON PËR HISTORINË E FORMIMIT TË SHQIPES STANDARDE	331
Imri BADALLAJ, Prishtinë: JANET BYRON MBI BAZËN DIALEKTORE TË SHQIPES STANDARDE DHE QËNDRIMI ZYRTAR NDAJ DIALEKTEVE ..	353
Carrie Ann MORGAN, Ohio: HABITORJA SI VEPRIM SOCIAL NË KONTEKSTIN E IDEOLOGJIVE GJUHËSORE	359
Shkumbin MUNISHI, Prishtinë: PIKËPAMJET PËR SHQIPEN STANDARDE TË ZHVILLUARA NË SHBA	369
Julie KOLGJINI, Rochester Institute of Technology/ A.U.K.: AN EXAMINATION OF AESTHETIC TRANSGRESSIONS OF ALBANIAN STANDARD LANGUAGE IDEOLOGY: THE CASE OF MIFTAR SPAHIJA.	383
Ali ALIU, Prishtinë: ROBERT ELSIE: PREZANTUES I LETËRSISË SHQIPE NË PËRMASA NDËRKOMBËTARE	407
Mehmet KRAJA, Prishtinë: “ËNDRRA AMERIKANE” E SHQIPTARËVE. NJË VËSHTRIM HISTORIK DHE POLITIK MBI DIASPORËN SHQIPTARE NË AMERIKË.....	415

Bashkim KUÇUKU, Tiranë: MONOGRAFI ARGUMENTUESE, KOHERENTE	423
Kujtim M. SHALA, Prishtinë: IDEOLOGJIKA E NOLIT.....	429
Mehmet HALIMI, Prishtinë: FUNKSIONI SEMANTIK E ARTISTIK I KOMPOZITAVE NË VEPRIMTARINË LETRARE TË NOLIT	439
Floresha DADO, Tiranë: ARSHI PIPA, MIDIS FILOZOFISË SË JETËS DHE FILOZOFISË SË ARTIT (QASJE KONTRADIKTORE NË FILOZOFINË E INTERPRETIMIT LETRAR?)	457
Bavjola SHATRO, Durrës: STUDIMET ALBANOLOGJIKE DHE LETËRSIA E KRAHASUAR NË AKADEMINË AMERIKANO - VERIORE	465
Dhurata SHEHRI, Tiranë: ARSHI PIPA LEXON LETËRSINË BASHKËKOHORE	495
Muhamet HAMITI, Prishtinë: PAMJE E LETËRSISË SHQIPE NË STUDIMET E ARSHI PIPËS	503
Zymer Ujkan NEZIRI, Prishtinë: KONTRIBUTI I STUDIUESEVE AMERIKANË M. PERI E A. LORD PËR EPIKËN GOJORE SHQIPTARE ...	521
Carly DICKERSON, Ohio: SHPREHJA GJUHËSORE E IDENTITETIT GJINOR: BURRNESHAT E SHQIPËRISË	535
Artur KARASIŃSKI, Torunj: TRASHËGIMIA GJUHËSORE DHE LETRARE SHQIPE NË BIBLIOTEKËN NEWBERRY.....	559
Mario de MATTEIS, Bochum, Durrës, Elbasan, Tiranë, Tetovë: MËSIMI DYGJUHËSH, INTERKULTURALITETI - A ËSHTË MËSIMI I DISIPLINAVE LËNDORE NË NJË GJUHË TË HUAJ NJË MODEL PËR ARSIMIN E ARDHSHËM KOSOVAR?	567
Shpend BENGU, Tiranë: KUNTRIBUTI I SHBA NË DOKUMENTIMIN E TRASHËGIMISË KULTURORE SHQIPTARE	579
Anton ÇEFA, New York: VEPRIMTARIA E SAMI REPISHTIT	599
Victor FRIEDMAN, Chicago: FJALA E MBYLLJES	611
Victor FRIEDMAN, Chicago: CLOSING REMARKS	613
THIRRJE E KONFERENCËS	615
CALL OF THE CONFERENCE "ALBANIAN STUDIES IN AMERICA"	617
SHTOJCË: PROGRAMI I PUNËS I KONFERENCËS DHE ABSTRAKTET ..	619

INDEKSI.....	647
Fotografi nga Konferenca	659

Bardhyl DEMIRAJ, LMU München/ BRD

MBI NDRYSHIMIN E PARADIGMËS NË STUDIMIN DIAKRONIK TË SHQIPES PËR NGA PERSPEKTIVA E INDOEUROPIANIS-TIKËS – TEORIA E LARINGALEVE IE. DHE ZBATIMI I SAJ SI RAST STUDIMI

Tema e kumtuar ngërthen si e tillë një qerthull problemesh, që do të mund të shtjelloheshin deri diku shterueshëm në një monografi të tërë apo në kuadrin e një cikli të plotë leksionesh universitare. Gjithsesi, në hapësirën që më lejon një tubim i kësaj natyre me karakter sa shkencor aq edhe njohës për prurjet e shkencës amerikane në albanologji do të rrekem të përcjell me stil të thukët si jehonën dhe zhbllimet që përjeton prej kohësh kjo teori në gjuhësinë historike-krahasuese indoeuropiane (= ie.) ashtu edhe ndryshimin e paradigmës që pret të përjetojë ende sot e gjithë ditën në hapësirën kompakte shqipfolëse hulumtimi diakronik i shqipes parë nga perspektiva e gjuhësisë historike-krahasimtare indoeuropiane. Lejohem të vijoj kështu një mendim të shprehur dikur në ambientet e Universitetit të Prishtinës në prag të viteve 70-të të shekullit të kaluar prej gjuhëtarit dhe eruditit shqiptar Eqrem Çabej, sipas të cilit: “Sikur të vërtetohej që laringalet kanë ekzistuar dikur, kjo do të revoluciononte mbarë fonetikën historike të gjuhëve indoeuropiane.”¹, e për rrjedhojë edhe atë të gjuhës shqipe.

¹ Këtë mendim e ndeshim në ciklin e ligjëratave me temë: “Hyrje në studimin krahasimtar të gjuhëve indoeuropiane”, që Eqrem Çabej e mbajti gjatë vitit akademik 1970-1971 në auditorët e universitetit të Prishtinës, regjistrimi i të cilave pa dritën e botimit rreth dy vjet më vonë në formën e nje dispence universitare (pa vit botimi) e më pas u përfshi edhe në radhën e veprave të tij “Studime gjuhësore” (bleu VII, Prishtinë 1986). Një lexim sado i shpejtë i tekstit lakonik të rubrikës “Laringalet” (*vep. cit.* 77v.) lejon

Meqë edhe albanologjia si shkencë komplekse rajonale nuk njihet kufij nacionalë e aq më pak sosh shtetërorë, më lejoni të bëj një parantezë të thukët lidhur me bashkëlidhjen e mundshme midis temës së kumtuar prej meje dhe vetë tematikës qendrore të tubimit tonë: “Studimet albanistike në Amerikë”. Kjo bashkëlidhje bëhet më se e natyrshme në rast se përmendim sado kalimthi zanafillën e studimeve nismëtare në këtë fushë, ku feksin disa emra studiuesish amerikanë, të tillë si:

R. Minshall: „Initial voiced laryngeal plus */y/ in Albanian“: *Language* 32 [1956] 627vv.

E. Hamp (sidomos në): "Evidence in Albanian", në: *Evidence for Laryngeals*, London – The Hague – Paris 1964 (bot. W. Winter).

M. Huld: *Basic Albanian Etymologies*, Los Angeles 1984.

për të kuptuar menjëherë karakterin e tij informativ lidhur me fillimet dhe ecurinë e zhvillimit të kësaj teorie deri në studimet indoeuropianistike bashkëkohëse. Në të mësojmë ndër të tjera, se: a) nismëtar i kësaj teorie është Ferdinand de Saussure (1878), një “... nga përfaqësuesit më të mëdhenj të gjuhësisë indoeuropiane dhe të përgjithshme moderne”, i cili gjatë hulumtimit të dukurisë së apofonisë/ ablautit ie. deduktoi për periudhën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie. praninë e disa elementeve me karakter sonantik (coefficients sonantiques); b) të cilët sipas rastit duhet të kenë shkaktuar zgjatjen dhe ngjyrimin në timbër të zanores themelore ablautive paraprijëse ie. */e/ (→ */ē/, /ā/, /ō/: Möller 1906, Cuny 1912); se d) për numrin dhe tiparet e tyre artikulative nuk ka ende një qëndrim të përbashkët në radhët e gjuhëtarëve indoeuropianistë, por që mendimi më i përhapur është ai që mëton dhe tumir ekzistencën e tri fonemave, të cilat pas gjithë gjasash duhet të jenë njëjtuar në laring, andaj përdoret edhe termi i përbashkët *laringale* përkatësisht shenjimi i tyre me simbolet h_1 , h_2 , h_3 ; dhe se e) gjithsesi numri i kundërshtarëve të kësaj teorie është po aq i madh sa edhe ai i mbrojtësve të saj. Sipas Çabejt: “Kjo tezë u pranua nga shumë dijetarë, po nuk pati efekte në atë kohë. Shumë herë ndodh që të shtrohet një tezë edhe as miratohet, as hidhet poshtë, se është një gjë e pavërtetuar. Por nganjëherë ndodh që tezat të vërtetohen pastaj nga faktet që dalin. Kështu edhe këto forma që rindërtohen, shumë herë janë të pavërtetuara, po shumë herë kanë një gjasë që mund të kenë ekzistuar. [...] Ç’mund të thuhet për laringalet? Shpjegimi i dukurive që i kanë lidhur me praninë e hershme të këtyre tingujve, i përkasin një periudhe preetnike të gjuhëve ie. Kjo teori, dhe pranimi i këtyre laringaleve, ka të bëjë me një periudhë preetnike të gjuhëve ie. Dihet se në fushën e shkencave, sidomos të shkencave historike, sa më të lashta janë periudhat që merren në shqyrtim, aq më të errëta, sa më të reja aq më të qarta janë. Kështu, edhe teoria e laringaleve sot prej shumë lingvistëve pranohet, e prej shumë të tjerëve jo, bile prej disave quhet kimerike.”

Kjo punë nismëtare e sidomos rëndësia që i dha Hamp (the Great) zbatimit të kësaj teorie në studimet e tij të panumërta në fushë të shqipësisë, nxiti si parim domino edhe interesimin e studiuesve të tjerë të shumtë në Europën Perëndimore të fundshekullit XX, të cilët do të kemi rast t'i përmendim thukët në vijim.

I. Zhvillime të teorisë së laringaleve në indoeuropianistikën moderne

Një vështrim perspektiv i zhvillimeve të shkencës së indoeuropianistikës në këta 45 vjet e tumir plotësisht atë përsiatje të Çabejt. Teoria e laringaleve ka zënë vend tashmë përfundimisht në kanonikët shkencorë e universitarë të indoeuropianistikës². Vetë emërtimi 'teori' vijon të përdoret sot thjesht e vetëm për hir të traditës mësenjëshekullore të studimit dhe parakupton zgjerimin e sistemit klasik të fonemave të rindërtuara për fazën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie. me tri segmente të reja, të ashtuquajturat laringale, të cilat u deduktuan fillimisht në mënyrë hipotetike si koeficientë sonantikë për t'u përdorur si mjet ndihmës në punën për sistematizimin e dukurisë së apofonisë në strukturat morfologjike të rrënjëve foljore (brenda paradigmatve të eptimit)³. Teoria e laringaleve gjëllin sot si e tillë në kuadrin e shtjellimit të statusit fonologjik, të tipareve nyjëtimore si edhe të sjelljes së tyre në mjedisin fonologjik rrethues.

1. Tiparet fonologjike dhe nyjëtimore të fonemave laringale

Fonemat laringale (= faringale) gëzojnë të njëjtin status sikurse edhe segmentet e tjera të sistemit fonologjik të rindërtuar ie. Materiali gjuhësor i pakët, por i sigurt, që saktësoi praninë e tyre në paradigmat e këtij sistemi, u zbulua me deshifrimin dhe njohjen e hetitishës si gjuhë ie. Në hetitishë gjëllin një bashkëtingëllore spirante /h/ (\approx [χ]) – e pasqyruar grafi-

² Shih ndër të tjerë Mayrhofer 1986; Beekes 1988, 1995 101v., 142vv.; Szemerényi 1990 127vv.; Meier-Brügger 2000 98vv.; Tichy 2000 30vv.; Fortson IV 2010² 62vv.

³ Saussure 1878 1vv.; Möller (1879) 1906 VI; Cuny 1912 101vv. Për rolin e Saussure-it dhe historikun e zhvillimit të teorisë së laringaleve në indoeuropianistikë shih Szemerényi 1973 1vv.; Mayrhofer 1981 vv.

kisht me shenjën kuneiforme <h> – e cila në shumë raste vijon pandërmjetshëm të paktën njëzën ndër fonemat laringale të rindërtuara për gjuhën bazë ie., përkatësisht */h₂/⁴, khs.:

ie. */h₂ent-i/: het. *hant-i* lok. “në anën e parme, përballë”, lat. *ante* “para”.

ie. */h₂ertko-s/ pranë */h₂rko-s/ “ari”: het. *hartagga-* pranë ind. vj. *īkṣa-*, gr. ἄριος, shq. *ari* etj.

Përndryshe prania e tyre në fazat e hershme të zhvillimit gjuhësor arrin të motivohet bindshëm në bazë të analizave përmasë të materialit gjuhësor që ofrojnë gjuhë të ndryshme ie., sidomos gjuhët ie. klasike si greqishtja, indishtja e vjetër dhe latinishtja etj.

Sa i përket tipareve nyjetimore të fonemave laringale ie. nuk zotëron ende një mendim i përgjithshëm, andaj në literaturën indoeuropianistike bashkëkohore ato vijnë të përcillen ende kryesisht me simbolin algjebrik h (= ie. */h₁, h₂, h₃/ ~ H⁵), më rrallë edhe me simbolin e Schwa indogermanic *ə ose *ǣ (= ie. */ə₁, ə₂, ə₃/ përkatësisht */ə₁, ə₂, ə₃/) ose me ħ (= ie. */ħ₁, ħ₂, ħ₃/). Karakteri i tyre parësor bashkëtingëllor, pas gjithë gjasash, në radhën e spiranteve, shihet gjithsesi si më bindës. Me përafërsi mund të supozohen për fonemat në shqyrtim veçoritë fonetike që vijnë:

*/h₁/ ≈ [ç] (laringale palatale: më e prapme se arb. Gr. /ç/, khs. [çé] “híe”), [h] ose [ʔ] (tinguj kërcitës: *Alif*).

*/h₂/ ≈ [χ] (laringale uvulare: më e prapme se arb. Gr./x/, khs.: *xar* “hare”) ose [ħ] (spirante faringale e pazëshme).

*/h₃/ ≈ [ʁ]/[ʁ^w] (laringale uvulare e zëshme (jo)buzore, deri diku e ngjashme me (por më e prapme se) arb. Gr. /ʁ/, khs. *ʁajður* “gomar”), ose [ʀ] (*ʀyn*)⁶.

⁴ Kuryłowicz 1927 95vv. Në raste të veçanta edhe */h₃/, shih Beekes 1995 142; Meier-Brügger 2000 114 etj.

⁵ Në rastet kur rindërtimi gjuhësor nuk mundëson përcaktimin me saktësi të llojit të fonemës laringale, përdoret simboli gjithëpërfshirës /H/ (Cover-Symbol).

⁶ Meier-Brügger 2000 98.

Në fqinjësi të pandërmjetme me njëri nga fonemat laringale ie. */h₁, h₂, h₃/ zanorja e shkurtër */e/ ose e ka ruajtur të pacënuar timbrin e saj (në bashkëlidhje me */h₁-/, ose është shndërruar rregullisht në */a/, përkatësisht në */o/ (në bashkëlidhje me */h₂-/, */h₃-/). Të gjitha fonemat e tjera zanore, duke përfshirë këtu dhe ie. */ē/, e kanë ruajtur timbrin e tyre në mjedisin fonologjik në fjalë. Këto shndërrime janë përfutuar në fazën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie.

Rregulla (2): ie. */e/ → ie. */e, a, o/ | $\begin{matrix} \circ & H_{(1,2,3)} & \circ \\ \# & & \# \end{matrix}$

Rregulla (3): ie. */e/ → ie. */e, a, o/ | $\begin{matrix} \circ & _ & H_{(1,2,3)} & \circ \\ \# & & & \# \end{matrix}$

Shembuj:

ie. */h₁es-mi/ “jam”: ind. vj. *ásmi*, gr. (hom.) εἶμι, arm. *em* “id.”, pranë (e pakr.) */h₁es-m̄/: shq. (Buz./ dial.) *jesh-ë* etj.

ie. */h₂ent-i/ “kundrejt”: het. *hant-i* lok. “në anën e parme”, ind. vj. *anti* “kundrejt”, gr. ἀντί “kundrejt, para”, lat. *ante* “para”, shq. (vj.) *ndë* etj.

ie. */h₃edo-(C-)/ “erë, aromë”: lat. *odor*, arm. *hot-oy*, gr. ὀδμή, shq. (g.) *āmë(z)* “id.”.

b) *Shndërrime në gjatësi*

Faza e parë e degëzimit dialektor të gjuhës bazë ie. (faza pasie. e zhvillimit gjuhësor) u shoqërua me procesin e rrëgjimit të laringaleve ie. në realizimin e tyre bashkëtingëllor, proces ky që përfshiu thujtë të gjitha degët kryesore ie. (me përjashtim të degës anatolike, shih shën. 4). Në pozicion para një bashkëtingëllorje ose në pozicion tejfundor ky rrëgjim ndikoi në zgjatimin kompensator të të gjitha zanoreve paraprijëse të shkurtra, pavarësisht nga natyra e fonemës laringale.

Rregulla (4): ie. */e, a, o, i, u/ → pasie. */ē, ā, ō, ī, ū/ | $\begin{matrix} \circ & _ & H.C & \circ \\ \# & & & \# \end{matrix}$

= ie. */V/ → pasie. */Y/ | $\begin{matrix} \circ & _ & H.C & \circ \\ \# & & & \# \end{matrix}$

shq. *rreth* (sh. *rrathë*), lat. *rota* “rrotë”.

ie. */peh3-/ “pi”, (me dyfishim; 3. nj.) */pí-ph3-ti/: ind. vj. píbatí, lat.

bíbit “id.”, ir. vj. íbit (< *píbeti) “të pini!”.

II. Mundësitë e zbatimit të teorisë së laringaleve në studimin diakronik të shqipes.

Ndryshimi i paradigmës që përjeton gjuhësia historike-krahasuese ie. prej më se tridhjetë vjetësh ka përcjellë si reaktion zinxhir zbatimin e sistemit “të ri” fonologjik ie. edhe në studimin diakronik të degëve dhe gjuhëve të veçanta ie.

Hartimi i kompendiumeve të rinj mbi bazën e sistemit të risuar fonologjik ie. paraqet ndërkohë një cikël thuajse të mbyllur për gjuhët klasike ie. si indishtja e vjetër, greqishtja, latinishtja, hetitishtja etj., ndërkohë që edhe fjalorët etimologjikë të gjuhëve përkatëse janë në përpunim e sipër.¹⁰

Sigurisht që ky reaktion nuk bëhet thjesht për hir të premisë metodologjike, sipas së cilës është sistemi gjuhësor i rindërtuar ie. ai që përbën pikënisjen e evolucionit të mëvetësishëm të degëve dhe gjuhëve kryesore ie. Në instancë të fundit janë gjuhët ie. ato që ofrojnë materialin gjuhësor, duke mundësuar kështu vetë rindërtimin e kësaj baze fillestare. Ai është më fort rrjedhojë e shkëmbimit dhe bashkërendimit të informacionit midis indoeuropianistikës dhe filologjive të gjuhëve të ndryshme ie. në punën për rindërtimin e atyre fazave të (krye)hershme të evolucionit gjuhësor, për të cilat mungon jo vetëm dokumentimi shkri-mor, por edhe siguria në saktësimin e kontakteve ndërgjuhësore.

Shkëmbimi dhe bashkërendimi i këtij informacioni midis albanologjisë historike dhe indoeuropianistikës është më se i mundshëm¹¹, për të

¹⁰ Gramatika historike, fjalorë etimologjikë të rinj dhe monografi të posaçme janë botuar (ose janë në botim e sipër) për gjuhët kryesore ie.; khs. ndër të tjerë: Winter (ed.) 1965; Beekes 1969; Rix 1976; Mayrhofer EWAia; Schrijver 1991; Rasmussen (ed.) 1994; Melchert 1994; Meiser 1998; Beekes IED, De Vaan 2008 etj.

¹¹ Ndër gjuhëtarët indoeuropianistë që zbatojnë këtë teori në fushë të shqipes dallojmë,

mos thënë i domosdoshëm në pamjen e re që ka marrë indoeuropianistika dhjetëvjeçarët e fundit, aq më tepër kur është fjala për çështje që mbeten ende të pazgjidhura (shterueshëm) për ato faza të evolucionit historik të protoshqipes që u paraprijnë kontakteve intensive me latinishten dhe greqishten e vjetër.

Pa dashur të dal nga tema mund të sjell si shembull dysinë e fonemave vibrante /r/ ~ /r̄/ në fondin e trashëguar ie. të shqipes, kundërvënia e të cilave realizohet në çdo pozicion të fjalës. Sigurisht që nuk mund të vihet më në diskutim mendimi që vibrantja e thjeshtë /r/ vijon pandermjetshëm simotrën e saj të vetme në sistemin e rindërtuar fonologjik ie. (: ie. */r/) dhe që pendanti i saj /r̄/ në trup dhe në fund të fjalës është rezultat i asimilimit të grupit të dikurshëm (shq.) */rn/ ose për arsye ekspresive¹². Më i ndërlikuar paraqitet shpjegimi diakronik i kësaj kundërvënieje në pozicion nistor në njësi të tilla si: rjep, regj kundrejt rreth, rrënjë, rrjedh etj., burimi ie. i të cilave është më se i sigurtë.

Një orientim të parë në zgjidhjen e këtij problemi na e jep krehja e elementit latin të shqipes, ku arrijmë të fitojmë proporcione të qarta, si p. sh.:

lat. /r-/	~	shq. /r̄-/	lat. /Vr-/	~	shq. /r-/
radia	>	rreze	arēna	>	rërë
rarus	>	rrallë	aeramen	>	rem
resina	>	rrëshirë	erīca	>	riq

Po të marrim parasysht që bjerrja e zanoreve të patheksuara nistore është një dukuri bukur e hershme e shqipes, atëhere nuk paraqet vështirësi as deduksioni, sipas të cilit një /r-/ nistore në fondin autokton të shqipes duhet të ketë qenë në zanafillë e paraprirë nga një zanore e pa-

përpos studiuesve amerikanë Minshall 1956 627vv.; Hamp (sidomos) 1965 123 (kundër tij Ölberg 1972 121vv.); Huld 1984 etj., edhe Kortlandt 1984 243vv.; 1986 38vv.; Beekes 1995 260vv., Matzinger 2006; De Vaan 2008; Schumacher-Matzinger 2014 etj. Për qëndrimet e ndryshme ndaj saj në literaturën albanologjike shih: Demiraj (Sh.) 1996 27v., 47, 121, 123; Demiraj (B) 1997a/b; 1998 143vv.; Topalli 2000 61vv.

¹² Meyer 1892 70vv.; Literaturë thujse shteruese te Topalli 2001 263vv. Për etimonet e njësisve të cituara në tekst shih Meyer 1891, Çabej SE dhe Demiraj (B.) 1997 (pasim).

theksuar, e cila me kohë (të paktën në periudhën e ndikimit latin të shqipës) i është nënshtruar rrëgjimit të plotë. Ky deduksion që është më se bindës, hap megjithatë një problem tjetër jo pak të vështirë për t'u zgjidhur, pasi shtyhet në kohë në një periudhë të hershme të evolucionit të (proto)shqipës, për të cilën nuk sigurojmë dot material të mjaftueshëm prej fondit të kontakteve ndërgjuhësore.

Është fjala këtu për burimin e kësaj zanoreje paraprijëse, të cilën e deduktojmë fillimisht thjesht për të shpjeguar përfitim e kundërvënies së fonemave /r-/ ~ /r̄-/ në pozicion nistor. Në këtë rast, përjasja e materialit gjuhësor ie. të shqipës me atë të latinishtes (por edhe me atë të shumë gjuhëve ie. si indishtja e vjetër, gjuhët baltike etj.) nuk na ndihmon aspak, madje përcjell vetëm kundërthënie me deduktimin e mësipërm, khs.:

lat. *rapiō* ~ shq. *rjep* ~ lit. *ap-rėpiu* "mbështjell, përfshij"

lat. *rota* ~ shq. *rreth* (< *r̄aθ, sh. *rrathë*) ~ ind. vj. *rātha* "karro"

Një situatë krejt tjetër paraqitet po të përjasim të njëjtin material të shqipës me atë të greqishtes së vjetër. Njësive shqipe me /r̄-/ të fortë nistore u përgjigjen gjegjëset e tyre me një vibrante të forcuar në greqishte (: <ῥ>), ndërsa ato me një /r-/ të thjeshtë përjasen bindshëm me gjegjëse që nisin me një zanore, e cila ndiqet pandërmjetshëm nga vibrantja e thjeshtë (: <Vρ->), khs.:

gr. <ῥ> ~	shq. /r̄-/	gr. <Vρ->	~	shq. /r-/
ῥάπτω	~ <i>rrah</i>	ῥέπτομαι	~	<i>rjep</i>
ῥᾶδιξ	~ <i>rrënjë</i>	ῥοούω	~	<i>ra</i> (kr. thj.)
ῥηχός	~ <i>rrodhe</i>	ῥυθρός	~	(f) <i>ruth</i>
ῥάξ	≥ <i>rrush</i>	ῥωέω	~	<i>resht</i> (f.)

Proporcioni i ri që fitojmë gjatë përjasjes së materialit të shqipës me atë të greqishtes së vjetër, e përforcon edhe më shumë deduksionin fillestar lidhur me rrugën dhe mënyrën e përfimit të dysisë fonematike /r-/ ~ /r̄-/ në pozicion nistor në gjuhën shqipe. Megjithatë çështja nuk mund të quhet ende e zgjidhur. Shfaqet një problem i ri, që shtyhet në kohë të paktën deri në periudhën e formëzimit të degëve të veçanta ie.

Është fjala këtu për vetë burimin e një zanoreje nistore në njësitë e fondit ie., për të cilën nuk ndeshen gjegjëset përkatëse në latinishte e në gjuhë të tjera ie.

Sigurisht që nuk është detyrë e mirëfilltë e albanologut të ndjekë zanafillën e kësaj dukurie në periudhat e evolucionit të përbashkët gjuhësor ie. Por në rastin konkret është më se i mjaftueshëm konsultimi i kodekseve të indoeuropianistikës moderne, të cilët na sigurojnë se një dukuri e ngjashme me atë të shqipes dhe të greqishtes shfaqet edhe në armenishte, frigishte e (pjesërisht) në hetitishte. Është fjala për dukurinë me karakter dialektor ie. të vokalizimit të laringaleve dhe të ruajtjes si të tillë në pozicion nistor para një bashkëtingëlloreje në këto gjuhë/degë ie., ndërkohë që në gjuhët/degët e tjera ie. ato duhet të jenë rrëgjuar qysh në statusin e tyre fillestar (= fonemë laringale)¹³.

III. Përfundim si nismë paraprake

Dukuria e mësipërme dhe shtjellimi i saj i shkon përshtat dhe mundëson më së miri zbatimin e teorisë së laringaleve ie. në albanologji, e kushtëzuar kjo sigurisht me studimin e fazave të (krye)hershme të evolucionit të mëvetësishëm të shqipes si edhe me atë të pozicionit të saj po aq të mëvetësishëm në arealin gjuhësor ie. Si e tillë ajo përforcon dhe plotëson më tej rezultatet e derisotme të fonologjisë historike të shqipes, sikurse do të rrekemi t'i provojmë në vijim të këtij studimi.

IV. Zhvillime të laringaleve ie. */h₁/ */h₂/, */h₃/ (* /H/, *[H̥]) në shqipe

Zhvillimi i laringaleve ie. në shqipe rezulton të jetë shumëdrejtimësh, duke u kushtëzuar, ndër të tjera: prej pozicionit të tyre (në fillim, në trup ose në fund të fjalës), prej mjedisit fonologjik rrethues, përkatësisht prej realizimit të tyre bashkëtingëllor ose (alofonik) rrokjebartës brenda

¹³ Për një paraqitje të detajuar të kësaj dukurie dhe bashkëlidhjen e saj me dysinë fonematike /l/ ~ /t/ në shqipe shih Demiraj (B) 1994 57vv.

strukturave morfonemike të fjalë- dhe formëformimit. Shumë çështje lidhur me rrugën e zhvillimit, përkatësisht me ndikimin e tyre në evoluacionin e fonemave fqinjë mbeten ende për t'u sqaruar.

4.1. Në pozicion nistor

4.1.1. Para zanoreve

a) ie. */h₁/-: (p)shq. ∅ (para */i/, */u/ mungojnë shembuj të sigurt)

- ie. */h₁esmi/: pshq. */emm(-)/ > shq. *jam* (tash. I nj.),
- ie. */h₁opi-ro-/: pshq. */apir-/ > shq. (*i*) *epër*, lidhet etimologjikisht me gr. ὄπιθε(v) "prapa, pas".

b) ie. */h₂/-, */h₃/-: pshq. */h/- (? – para ie. */e(i)/, */u/, */i/) dhe ∅ (para ie. */o/)

→ shq. (t., g.) /h-/, (dial.) ∅:

- ie. */h₂e_id^hos/: shq. (*h*)*éthe* f. (pl. tant.), khs. gr. αἶθος "djegje, zjarr",
- ie. (du.) */h₃erg^hi_h1/: pshq. */hardī/ > shq. *hërdhe* f. (sh.), lidhet etimologjikisht me gr. ὄρχεις (sh.), arm. orjik^c (sh.) "id.",
- ie. */h₂id^h-/: shq. (*i*) *hídhët*, (*h*)*ídhëtë* (< *hidh-të*) mb., lidhet etimologjikisht me gr. ἰθαρός "i çelët",
- ie. */h₂uto-/: shq. *hut* ndf. "kot; bosh", khs. gr. αὐτως "më kot".

→ shq. ∅:

- ie. */Hosk̄-/: shq. *ah* m., arm. *hac^ci*, gj. l. vj. *asc* "lloj frashëri",
- ie. */h₂ok̄-/: shq. (*i*) *áthët*, *áthtë* (< *ath-të*) mb., khs. lat. *acidus* "id."

c) shq. **/h/- (: */h₂/, */h₃/) duhet të jetë bjerrë shumë herët (nëpërmjet një procesi disimilues) në pozicion para një diftongu ie. më */-u/. Një bjerrje e hershme e (p)shq. **/h/- (: ie. /H/) mund të mëtohet edhe për njësi të ndryshme leksiko-gramatikore me theks burimor dytësor ose të dobësuar qysh herët (si p.sh. në pjesëza të ndryshme proklitike dhe enklitike):

- ie. */h₂eug-/: pshq. */haug-/ > shq. *ag* m., khs. gr. αὐγή "id., drita e ditës",
- ie. */h₂euh₁-(et/s-)/: pshq. */ha_u-et/ś-/ > shq. *aft* m., *afsh* m., lidhet etimologjikisht me gr. ἀὐτή "frymë; afsh i zjarrit",
- ie. (temë pron.) */h₂e_u-/: pshq. */ha_u/ > shq. {a-} pjesëz deiktike (si gjymtyrë kompozicionale në sistemin përemëror të shqipes),
- ie. */h₂en/: shq. *a?* (pjesëz pyetëse), khs. gr. ἄν, lat. *an*.

4.1.2. Para likuideve dhe hundoreve rrokjebartëse

Ato janë vokalizuar, sikurse në greqishte ("Lex-Rix"), duke tërhequr majën e theksit mbi vete në sekuencat ie. *(-)H₁₋₃R̥.C-, *(-)H₁₋₃N̥.C-, në të cilat HR̥, HR̥: pshq. VR, VN :

→ shq. VR:

- ie. (*h₂r̥tko-/:) */h₂r̥k̥po-/: pshq. */arθ-/ > shq. *arθ > *ar (~ sh. dial./Bogdani *ár-a*), përndryshe gjithmonë e zgjeruar më {-í-}¹⁴, khs. (t., g.) *arí* m., khs. gr. ἄρκτος "id.",
- ie. (*h₂r̥h₃-uo-/:) */h₂r̥uo-/: pshq. */aruā/ > shq. *arë* f., khs. lat. *arvum* "tokë bujqësore".

→ shq. VN:

- ie. */h₁nd^he-/: pshq. */end(h)-/ > shq. *éndem* fol. (refl.), khs. gr. ἐνδεῖν "vij",
- ie. (*h₁nd_hmen-/:) */h₁ndmen-/: pshq. */enmen-/ > shq. */émen-/ > (t.) *émër*, (g.) *ëmën* m., khs. gr. ὄνομα, sll. vj. k. *imę* "id."

4.1.3. Para gjysmëzanoreve

ie. */Hj̥/-, */Hu̯/-: pshq. */(V)j̥/- (ndoshta [j]), */(V)u̯/- (ndoshta [u])

→ shq. /j/ <gj>:

¹⁴ Bjerrja e fundores së temës /-θ/, që mbart gjithkund në shqipe funksion deminutiv-hipokoristik dhe zgjerimi më pas me formantin {-í}, duan parë pas gjase si rrjedhojë e një procesi tabuizimi (sikurse edhe në gjuhë të tjera ie.), që duhet të ketë përjetuar ky emër, përkatësisht bartësi i tij në (proto)shqipe.

- ie. */(H)₁eh₃s-/: pshq. (-)*/(V)₁ōs-/ > shq. (n)gjesh fol. "lidh brezin, rripin", lidhet etimologjikisht me gr. ζώνυμι "id.".
- shq. /v/-:
- ie. */h₂u_{er}-o-/, */h₂u_{or}-(e)_{io}-/: pshq. */V_uer-/, */V_uare_i-/ > shq. *vjerr*, *var* fol., khs. lit. *sveŗti* "peshoj", gr. ἀείρω "ngre lart".

4.1.4. Para bashkëtingëlloreve

a) Sikurse shqyrtoam hollësisht më lart (§ II) vërejmë gjurmë të sigurta vokalizimi të laringaleve nistore ie. në protoshqipe, të paktën para bashkëtingëllores vibrante */r/. Kjo zanore iu nënshtrua më pas një procesi rrëgjimi të plotë, sikurse të gjitha zanoret nistore të patheksuara të shqipes që nuk mbart(n)in funksion gramatikor: ie. */Hr/-: pshq. */Vr/- (ndoshta *[ar-]) > shq. /r/- = <r->, në dallim me ie. */r/-, */sr/-, */ur/-: pshq. */r/- [r] > shq. /r̄/- <rr->. Shpërndarja komplementare zanafillëse përkon plotësisht me zhvillimet fonologjike përkatëse në greqishte (ie. */Hr/-: gr. Vp- kundrejt ie. */r/-, */sr/-, */ur/-: gr. ῥ-):

- ie. */h₁rep-o-/: pshq. */Vrep-/ > shq. *rjep* fol., khs. gr. ἐρέπτομαι "id.",
- ie. */h₁reug-/: pshq. */Vre(u)g-/ > shq. *regj* fol., lidhet etimologjikisht me gr. ἐρεύγομαι "gromësj",

b) Për shkak të bjerrjes së zanoreve nistore të patheksuara qysh në fazat e hershme të zhvillimit gjuhësor bën sot për sot të pamundur sqarimin e çështjes, nëse një laringale nistore ka përshkuar në protoshqipe të njëjtën rrugë evolutive para çdo bashkëtingëlloreje.

Shënim: Lidhur me moshën e bjerrjes së zanoreve të patheksuara nistore të shqipes qofshin këto burimore apo rezultat i vokalizimit të laringaleve, mund të mëtohet me siguri si kronologji relative parakohësia ndaj procesit të bjerrjes së gjegjëseve të gjata. Këtë përfundim arrijmë gjatë hetimit të dyzimit të likuideve /l/: /ł/ në gjuhën shqipe, khs.:

- ie. */leh₁d-/: pshq. */lēd-/ > */lāđ-/ > shq. *lodh* fol., khs. gr. (Hes.) ληδεῖ· κοπιᾷ,

sikurse:

- ie. */h₂lo₁-d-/: pshq. */Vlái₁d-/ > shq. *ledh* m., prus. vj. *laydis* "id.",

kundrejt:

- pshq. */ōlénā/ > */Vlana/ > (t.) *llërë*, (g.) *llãnë* f., khs. gr. ὠλένη "id.; bërryl".

4.2. Në trup të fjalës

4.2.1. Ndërmjet zanoreve

a) ie. -*/iH/-, -*/uH/-: (ndoshta) pshq. -*/ij/-, -*/u_u/-

→ shq. /j/-, /u/-:

- ie. */d^hi₁ol-i₁o-/: pshq. */d(h)ijall-/ > shq. *djálë* m., lidhet etimologjikisht me lat. *filius* "bir",
- ie. */k₁luH-eh₁-/: pshq. */klu_uē-/ > shq. (Buzuku) *klúonj*, (t. dial., arb. Gr./It.) *klúanj*, (t.) *qúaj*, (g.) *qú(e)j* fol., khs. lat. *clueō* "id."

b) Zhvillimi pas ie. */e/, */o/, */a/ mbetet për t'u sqaruar.¹⁵

4.2.2. Në bashkëvjajtje me likuidet dhe hundoret rrokjesore

a) Në sekuencat CRHC dhe uRHC grupi RH (= të ashtuquajturat sonante të gjata ie.) është shndërruar në pshq. */ra/, */la/¹⁶ (për sekuencat C₁NHC, u₁NHC mungojnë shembuj të sigurt)¹⁷:

→ shq. /ra/ (sipas rastit i metafonizuar në /re/):

- ie. */b^hr₁Hg₁-o-/: pshq. */b(h)rað-/ > shq. *bredh* m. "bredh, (dial.) larsh; lis", khs. ind. vj. *bhūrjā*- "lloj mështekne",

¹⁵ Këtu nuk mbajmë parasysh ndryshimet në timbër të zanores */e/, të cilat janë përfutur qysh në fazën e zhvillimit të përbashkët gjuhësor ie.

¹⁶ Ky përfundim, i arritur nga shkruesi i këtyre radhëve 18 vjet më parë (shih Demiraj 1997 51), është miratuar së fundi prej Stefan Schumacher-it (2007 229v.), veçse së fundi (shih Schumacher & Matzinger 2013 230) rezultojnë të ketë përvetësuar pa të drejtë autorësinë e tij.

¹⁷ Për sekuencat HR(H)C dhe HN(H)C shih më lart § 4.1.2.

- ie. */u_rHd(V)-/: pshq. */(u)rad-(nīā)/ > shq. (t.) *rrënjë*, (g.) *rrā(n)jë* f., lidhet etimologjikisht me lat. *rādīx* "id."

→ shq. /la/ (sipas rastit e metafonizuar në /le/),

- ie. */p_lh₂-ko-/: pshq. */plak-/ > shq. *plak* (~ sh. *pleq*) m./mb., khs. lit. *pilkas* "gri, i thinjur",
- ie. */u_lHg-/: pshq. */(u)lag-/ > shq. *lag* fol., khs. lit. *vilgyti* "id."

b) Në sekuençën CRHV (~ CNHV) grupi RH shndërrohet në pshq. */aR/ pranë */uR/ (pas një labiovelareje tektale dhe */u/)

→ shq. /aR/ (sipas rastit e metafonizuar në /eR/):

- ie. */p_rHos/: pshq. */para/ > shq. *parë* ndf., khs. ind. vj. *purás* "id.", gr. *πάρος* "më parë; para",
- (?) ie. */d_mh₂-o-/: pshq. */dam-/ > shq. (sh. i singularizuar) *dem* m., khs. ir. vj. *dam* "ka", më tej gr. *δαμάλης* "dem".

→ shq. /uR/:

- ie. */g_rH-í-/: pshq. */guri/ > shq. /gur/ m., khs. ind. vj. *girí*- "mal", lit. *gìre* "pyll (në mal)",
- ie. */g_rH-(e)j-/: shq. *ngul* (< */-n-gull-/) fol., lidhet etimologjikisht me lit. *gėlti* "id.", *gilti* "zë të dhëmbë (plaga)",
- ie. */u_nH-o-/: (p)shq. */un-/ > (t.) *u*, *urí*, (g.) *ũ* f., lidhet etimologjikisht me ind. vj. *vánas*- "kërkesë, nevojë, dëshirë (për diçka)".

4.2.3. Ndërmjet një zanoreje dhe një bashkëtingëlloreje

ie. VHC: pshq. YC krahas ndryshimit të mëhershëm të timbrit të ie. */e/ (shih më lart § 2.2.b):

a) ie. */eh₂/ > */ā/: pshq. */ā/

→ shq. /o/:

- ie. */meh₂tr_r/ "nënë": pshq. */mātri/ > shq. *mótër*, *mótrë* f., lat. *māter* "nënë",
- ie. */b^heh₂-t-/: pshq. */b(h)uāt-/ > shq. *bótë* f. "dhe, tokë; botë" lidhet etimologjikisht me ind. vj. *bhŭ́*, *bhŭ́mi*- "dhe, tokë",

b) ie. */eh₁/ > /ē/: pshq. */ē/ (ndoshta [ē:]) > */ā/

→ shq. /o/:

- ie. */meh₁-t-/: pshq. */mēt-/ > */māt-/ > shq. *mot* m.
"periudhë kohore (e një viti), vit; kohë", khs. lit. *mētas* "vit;
kohë",
- ie. */d^heh₁-teh₂-/: pshq. */d(h)ētjā/ > shq. *dósë* f. "femra (e
derrit); kafsha mëmë", lidhet etimologjikisht me ind. vj. *dh*
ātrī- "mëndeshë, nënë",

c) ie. */eh₃/, */oH/ > */ō/: pshq. */ō/

→ shq. /e/:

- ie. */Hoĳteh₃/: pshq. */aktō-(tā)/ > shq. *tétë* num., khs. gr.
ὀκτώ "id.",
- ie. */bloh₁-ro-/: pshq. */blōr-/ > shq. (*i*) *blérë*, *blértë* mb.,
khs. lat. *flōrus* "blu, i verdhë".

d) ie. */ī/ (*iH/): pshq. */ī/

→ shq. /i/:

- ie. */d^hiH-to-/: pshq. */d(h)īt-/ > shq. *dítë* (pranë t. *ditur(ë)*,
g. ditun) pj. e *di* fol., khs. ind. vj. *dhītā́* pj. "njohur",
- ie. */trih₂/: pshq. */trī/ > shq. *tri* num. (f.), khs. lat. *tria* "id."

→ shq. /y/ shpesh (por jo rregullisht) në mjedis fonologjik
labializues:

- ie. (du.) */(h₃)ok^hiH₁/: pshq. */ak^hī/ > shq. *sy* m. (nj./sh.),
khs. gr. ὄσσε (du.) "sy",
- (*pih₃-tjō- :) pshq. (-n-)*pītjō- > shq. *mbys/t* fol., prejfoljor i
pi fol.

e) ie. */ū/ (*uH/): pshq. */ū/ (→ nd. [y])

→ shq. /i/ në pozicion fundor:

- ie. */tuh₂/: pshq. */tū/ > shq. *ti* pr. vet. II (n. nj.), khs. lit. *tū*
"id.",
- ie. */nuH/: pshq. */nū/ > shq. *ni* ndf. "tani", khs. lit. *nū*
"id."

→ shq. /y/ në fillim ose në trup të fjalës:

- ie. */luH-mo-/: pshq. */lūm-/ > shq. *lym* m., khs. gr. λῦμα "pisllëk; pellg i përbaltur".

4.2.4. Në pozicion ndërmjet një bashkëtingëlloreje dhe një zano-reje laringalet ie. janë bjerrë në shqipe (duke ndryshuar sipas rastit timbrin e një */e/-je zanafillëse), khs.:

- ie. */mh₂-ent-/: pshq. */mand-/ > shq. (t.) *mënd* fol., pranë pshq. */mand-i-/ > shq. (t.) *mëz*, (g.) *mãz* m.,
- ie. */sth₂-ent-(ieh₂-)/: pshq. */štandjā/ > shq. (t.) *shtëzë*, (g.) *shtëzë* f.,
- ie. */dh₂-eio-/: shq. *daj* fol.,
- ie. */dh₁-eio-/: shq. *dej*, *deh* (< *de-h), (refl.) *dëhem* fol.

4.2.5 Gjurmë të rralla të veprimit të dikurshëm të laringaleve */h₂/, */h₃/ (dhe /H/ < (?) */h₁/) vërehen deri diku edhe në bashkëlidhje me një mbylltore paraprijëse.

Frikatizim:

- ie. */roth₂-/: shq. (g. dial.) *rrath*, (me metaforë t., g.) *rreth* (e. nj) ~ *rráthë* (e. sh.) m., khs. ind. vj. *rátha*- m. "karrocë", lat. *rota* "rrotë". Vetëm duke pranuar një ndikim të laringalit ndjekës mund të shpjegohet bindshëm frikatizimi i mbylltores dhëmbore ie. */t/ → shq. /θ/.

Një proces të ngjashëm mund të përsiasim edhe për rindërtimin e paraformës së njësisë së trashëguar (t., g.) *djáth(ë)* n., m.: ie. */d^hed^hH/ (: */d^he-d^hh₁/), khs. ind. vj. *dádhi*- "qumësht i thartuar", më tej pr.vj. *dadán* "qumësht".

4.2.6. Ndërmjet bashkëtingëlloreve

- a) ie. *[H] (*[h₁], *[h₂], *[h₃]): pshq. */a/ ose ∅
 → shq. /a/ (sipas rastit e metafonizuar në /e/):
- ie. */mh₁t-io-/: pshq. */mati-/ > shq. *mas/t* fol., lidhet etimologjikisht me lat. *mētior* "id.",
 - ie. */sth₂t-/: pshq. */štát-/ > shq. *shtat* m., *mbështes/t* fol. (: *mbë-shtes/t*), khs. russ. *stat* "id.", lat. *status* "gjendje",

- ie. */lh₂-s_ko-/: (p)shq. */lah-/ > *leh* fol. (sidomos II-III nj.),
khs. gr. λάσκω "gërthas",
- shq. ø:
- ie. */b^horHg^o-o-/: pshq. */b(h)arð-/ > shq. (i) *bárdhë* mb.,
khs. got. *bairhts* "i kthjellët".

4.3. Në pozicion fundor

a) */H/ është bjerrë pas ngjyrimit përkatësisht zgjatimit të zanores paraprijëse:

- formanti mocional (e. nj. f.) -*{eh₂}- : -*{aH} : pshq. -
*{ā(h)} > shq. -{ë}, khs. *plak* m. ~ *plak-ë* f.
- shenjuesi i dualit (e.) -*{-ih₁}: *{-īH}: pshq. -*{ī(h)} > -*{ī} >
shq. ø: ie. */duuo-ih₁/: (p)shq. */duī/ > *dy*, khs. ind. vj.
d(u)vé n., f. „dy“, let. *divi* m. f. “dy”.

b) Zhvillimi pas bashkëtingëlloreve mbetet i pasqaruar.

V. Facit

Në mbyllje të kësaj paraqitjeje të thukët rreth zhvillimeve të mundshme në shqipe të tingujve laringalë të rindërtuar për fazën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie., lejohemi të ritheksojmë shkurt, se zbatimi me akribi shkencore i teorisë së laringaleve ie. jo vetëm mundëson, por edhe nxit si kërkesë të kohës ndryshimin e paradigmës për studimet diakronike të shqipes në arealin kulturor-albanologjik shqiptar, duke i hapur kështu një perspektivë të re studimi e mundësuar kësaj gjuhe vendin që i takon e duhet t'i takojë gjithherë në indoeuropianistikën bashkëkohore. Në këtë mënyrë edhe profecia e Çabejt fiton më shumë kuptim.¹⁸

¹⁸ Pjesa e parë e këtij punimi (§ I – III) paraqet një variant me pak ndryshime prej botimit të parë krejt të palexueshëm të punimit me titull *Për njohjen dhe zbatimin teorisë së laringaleve ie. në studimin diakronik të shqipes*, botuar në përmbledhjen “Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare (Konferencë Shkencore Ndërkombëtare me rastin e 95-vjetorit të lindjes së Prof. Eqrem Çabejt)” (Gjirokastër, më 23 maj 2003), Tiranë 2004, f.

Bardhyl DEMIRAJ, LMU München

ON RECOGNITION AND IMPLEMENTATION OF THE THEORY OF LARYNGEAL
SOUNDS IN THE DIACHRONIC STUDY OF ALBANIAN

Summary

The perspective overview of the development of the Indo-European science during the second half of the 20th century, including contributions of American scholars who studied Albanian (R. Minshall 1956; E. Hamp 1964, M. Huld 1984, Brian Joseph etc.) proves the efficiency of the use of the theory of laryngeal sounds ie to research the early stages of the evolution of the Proto-Albanian Language as a special branch of Indo-European family. This conclusion is, also, fully supported by the results of our study, where we have been focused exactly on the ways of development and creation of phonological duality /r/ ~ /rr/ in Albanian language, considering in this case the possibility of implementing the theory of laryngeal sounds ie. as the only option that offers satisfactory solution.

129-143. Pjesa e dytë (§ IV) është një paraqitje e përmbledhur e me ndërhyrje e rregullime të rastit në disa studime (etimologjike) të autorit, të botuara në librin “Albanische Etymologien”, Leiden – Atlanta 1997, sikurse edhe në Demiraj 2006 dhe 2009.

Bibliografi

- Beekes, R. 1969: The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek, The Hague – Paris.
- Beekes, R. 1988: *Laryngeal Developments: A Survey*, në: Die Laryngaltheorie und die Rekonstruktion des idg. Laut- und Formensystems, Heidelberg, f. 59-105.
- Beekes, R. 1995: *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*, Amsterdam – Philadelphia.
- Beekes, R. 2009: *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden.
- Cuny, A. 1912: *Indo-européen et sémitique*, në: Revue de phonétique 2, f. 101vv.
- Çabej, E. 1986: Hyrje në studimin krahasimtar të gjuhëve indoeuropiane, në: Studime Gjuhësore VII, Prishtinë 1986 (= SGJ).
- Çabej, E. SE: Studime etimologjike në fushë të shqipes, Bleu I-IV, Tiranë 1976-.
- Demira, B. 1989: *Çështje të trajtimit diakronik të numërorit katër. „Schwa secundum“ në gjuhën shqipe*, në: SF 3, f. 91-100, Tiranë.
- Demira, B. 1994: *Bemerkungen zur Entwicklung der anlautenden idg. Laryngale im Albanischen*, në: In honorem Holger Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft vom 26. bis 28. März 1993 in Kopenhagen, Wiesbaden, f. 57-76.
- Demiraj, B. 1997: *Albanische Etymologien*, Amsterdam - Atlanta.
- Demiraj, B. 1998: *Zhvillime të laringaleve nistore ie. në gjuhën shqipe. Sekuenca *HRC-*, në: SF3/4, f. 139-149, Tiranë.
- Demiraj, B. 2006: *Per la conoscenza e l'applicazione della teoria delle laringali indo-europee nello studio diacronico della lingua albanese*, në: "Studime" 13, f. 73 – 83, Prishtinë.
- Demiraj, B. 2009: *Zhvillime të laringaleve indovropiane në gjuhën shqipe*, in: „Studime Filologjike“ 3/4, f. 33-52, Tiranë.
- Demiraj, Sh. 1996: *Fonetikë historike e gjuhës shqipe*, Tiranë.
- Fortson IV, B.W. 2010: *Indo-European Language and Culture*, Singapore.
- Hamp, E. 1958: *Albanian arë*, në: KZ 75, f. 237-8.
- Hamp, E. 1960: *Mythical Prothetic Vowels in Albanian*, në: AION II 2, f. 185-90.
- Hamp, E. 1965: *Evidence in Albanian*, në: Evidence for Laryngeals, London – The Hague – Paris (shih Winter, W.).
- Hamp, E. 1976: *On *HRC- in Latin*, në: Glotta 54, f. 261-3.
- Hamp, E. 1977: *Varia II*, në: Eriu 28, f. 145-6.
- Huld, M. 1984: *Basic Albanian Etymologies*, Los Angeles.
- Kortlandt, F. 1984: *Albanian and Armenian*, në: KZ 94, f. 243-51.
- Kortlandt, F. 1986: *Armenian and Albanian*, në: La place de l'arménien dans les langues indo-européennes. Academie Royale de Belgique, Classe des Lettres, Bleu III, f. 38-48.
- Kuryłowicz, J. 1927: *Indo-européen et h hittite*, në: Symbolae in honorem J. Rozwadowski, Bl. 1, f. 95-104.
- Lindeman, F. 1986: *Eine phonologische Bemerkung zur "Vokalisierung" der Laryngale im Indogermanischen*, në: IF 91, f. 79-82.
- Lindeman, F. 1990: *Is there any conclusive evidence for a triple representation of schwa in Armenian?*, në: A.Arm.L 11, f. 25-30.
- Matzinger, J. 2006: *Der altalbanische Text Mbsuame e Krështerë des Lekë Matranga. Eine Einführung in die albanische Sprachwissenschaft*, Dettelbach.

- Mayrhofer, M. 1981: *Nach hundert Jahren. F. de Saussures Frühwerk und seine Rezeption durch die heutige Indogermanistik*, në: Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bericht 8, Heidelberg.
- Mayrhofer, M. 1986: *Indogermanische Grammatik*, Bleu I-1/2, Heidelberg.
- Mayrhofer, M. EWAia = *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, Bleu I-II, Heidelberg 1986 – 1996.
- Meier-Brügger, M. 2000: *Indogermanische Sprachwissenschaft*, Berlin – New York.
- Meillet, A. 1927: *De la prothèse vocalique en grec et en arménien*, në: BSL 27, f. 129-35.
- Melchert, H.C. 1994: *Anatolian Historical Phonologie*, Amsterdam – Atlanta.
- Meyer, G. 1891: *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg.
- Meyer, G. 1892: *Albanesische Studien III. Lautlehre der indogermanischen Bestandteile des Albanesischen*, Wien.
- Minshall, R. 1956: *Initial voiced laryngeal plus */y/ in Albanian*, në: Language 32, f. 627vv.
- Möller, H. 1906: *Semitisch und Indogermanisch, Teil I (Konsonanten)*, Kopenhagen.
- Ölberg, H. 1972: *Einige Überlegungen zur Laryngaltheorie an Hand des Albanischen*, KZ 86, f. 121-36.
- Pokorny, J. 1959: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bleu I, Bern-München.
- Rasmussen, J.E. (bot.) 1994: In honorem Holger Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft vom 26. bis 28. März 1993 in Kopenhagen, Wiesbaden (përmbledhje artikujsh).
- Rix, H. 1969: *Anlautender Nasal vor Liquida und Nasalis Sonans im Griechischen*, në: MSS 31, f. 79-111.
- Rix, H. 1976: *Historische Grammatik des Griechischen*, Darmstadt.
- Schrijver, P. 1991: *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*, Amsterdam – Atlanta.
- Schumacher, S. 2007: *Kontinuaten urindogermanischer Wurzelaoriste im Albanischen, Teil I: Wurzelaoriste mit frühuralbanischem Stamm auf Vokal oder auf *s*, në: "International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstruction" 4, f. 207-280.
- Schumacher, S. & Matzinger, J. 2013: *Die Verben des Altalbanischen Belegwörterbuch, Vorgeschichte und Etymologie*. Adaktylos, Anna-Maria, Wiesbaden.
- Tichy, E. 2000: *Indogermanistisches Grundwissen*, Bremen 2000
- Topalli, K. 2000: *Shndërrime historike në sistemin zanor të gjuhës shqipe*, Tiranë.
- Topalli, K. 2001: *Sonantet e gjuhës shqipe*, Tiranë.
- Topalli, K. 2008: *Fonetika historike e gjuhës shqipe*, Tiranë.
- de Vaan, M. 2008: *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*, Leiden.
- Winter, W., E. (bot.) 1965: *Evidence for Laryngeals 1965*, London – The Hague – Paris.